

Berk en Hartmann

Overpeinzingen bij een passage.

Door **Piet Verhagen**, psychiater, theoloog, groepspsychotherapeut, auteur en redacteur.

Ik kom niet uit de (opleidings)school van Tom Berk. Ik heb pas veel later uit nieuwsgierigheid een cursus bij hem gedaan, en contact ontstond eigenlijk pas vanaf het moment dat ik toetrad tot de redactie van *Groepen*; dat is trouwens al heel lang geleden. Ooit schreven we een ‘Intervisie’ in het tijdschrift *Psyche & Geloof* (Verhagen & Berk, 2000). Dat we, als redactie, ondanks zijn uitnodiging nooit naar Zuid-Frankrijk zijn gegaan spijt me zeer.

Intussen is dit verhaal tamelijk pretentieloos. Ik schrijf naar aanleiding van een passage uit het werk van Berk, zonder te willen beweren dat ik uitvoerig bronnenonderzoek heb verricht of veel secundaire literatuur heb gelezen. Mijn werkwijze bestaat uit het navorsen van zaak- en personenregisters en referenties, het in het vizier houden van de chronologie en het vergelijken van passages in de publicaties van Berk. De betreffende passage is min of meer een constante in zijn werk, en heeft mij om de een of andere reden altijd geïntrigeerd. Ik grijp dit speciale nummer dan ook aan om die passage naar voren te halen en van enig commentaar te voorzien.

Ik heb eerder in dit tijdschrift op het werk van Berk gereflecteerd (Verhagen, 2011).

Toen ging het om de bruikbaarheid van de psychoanalytische grondregel in (de geschiedenis van) de groepspsychotherapie, mede naar aanleiding van een door Mark Kinet geïnitieerde discussie over Berk (Kinet, 2009). In deze bijdrage gaat het om de zogenoemde Hartmann-periode in de geschiedenis van de Amerikaanse psychoanalyse. Die periode had kennelijk niet alleen gevolgen voor de Amerikaanse psychoanalyse maar ook voor de groepspsychotherapie. Twee vragen zijn bepalend voor de opzet en inhoud van dit artikel. Waar gaat het om in die Hartmann-periode? Wat wilde Tom Berk duidelijk maken met het bij herhaling bespreken van deze episode?

De Hartmann-periode volgens Berk

In zijn *Groepspsychotherapie toen en nu* uit 2009 bespreekt Berk in het vierde hoofdstuk onder de titel ‘Expansie en conflicten’ de periode 1940-1950. En in de eerste twee delen van dat hoofdstuk staat de geschiedenis van de psychoanalyse en de (groeps)psychotherapie in Amerika centraal. Na de dood van Freud (1939) verschoof het zwaartepunt van de psychoanalyse naar Amerika, met name naar New York, alwaar

in de Psychoanalytic Society meer Duits dan Amerikaans werd gesproken, aldus Berk (2009, 77). Ondertussen werden de Europese conflicten over de psychoanalytische leer ‘gewoon’ voortgezet. De New Yorkse Society gaf plaats aan de Weense vluchtelingen, die wel de orthodoxe Freudianen werden genoemd, onder wie Heinz Hartmann (1894-1970), die bekend zou worden als ‘de vader’ van het egopsychologische model in de psychoanalyse. Gevlucht voor de nazi’s kwam hij in 1941 aan in New York. Het is de tijd van Fenichel, Mahler en Erikson. Hartmann had nog met Paul Schilder in Wenen en in Berlijn bij Kurt Lewin gewerkt, hij was bij Freud in analyse geweest. In 1937 was de studie verschenen die hem bekendmaakte, *Ich-Psychologie und Anpassungsproblem*, en die de basis vormde voor wat de Amerikaanse egopsychologie zou worden. Berk legt het karakteristieke van die Amerikaanse egopsychologie uit door een vergelijking te maken met de Europese egopsychologie. In feite is de ontwikkeling ervan verbonden met de ontwikkeling in het denken van Freud zelf, namelijk de overgang van het topografische naar het structurele model. Daarin komen zoals bekend het Ik, Id en Superego naar voren als drie psychische functiegroepen, structuren waartussen zich interacties voltrekken. Ze hebben alle drie hun bewuste en voor-namelijk onbewuste aspecten. En de aandacht richt zich nu op de verhoudingen tussen die drie, met symptomen en conflicten als uitdrukkingen van verstoorde evenwichten. Het Ik wordt geacht een balans tot

stand te brengen. Het grote verschil nu met de Amerikaanse ontwikkeling is dat in de laatste het Ik een centrale plaats krijgt, een grote mate van autonomie in een conflictvrije ruimte. Hartmann was wat dat betreft, schrijft Huprich (2009) niet alleen beïnvloed door Anna Freud maar ook door Charles Darwin, aan wie hij met name de notie ‘aanpassing als evolutionair verworven en groeiende mogelijkheid’ ontleende. Hartmann kon zich niet voorstellen, opnieuw aldus Huprich, dat de menselijke psyche alleen uit conflicten zou bestaan, zonder een natuurlijke potentie zonder verstoring door die conflicten (2009, 45). De functie van het Ik is adaptatie aan de omgeving. Het Ik beschikte daartoe onder andere over realiteitscontrole, impulscontrole, oordeelsvermogen en regeling van affecttolerantie. Zo ontstond mede onder invloed van Hartmann het adaptief gezichtspunt als een van de zes metapsychologische gezichtspunten in de psychoanalyse (de Wolf, 2009, 36-38).

Terwijl de Hartmann-groep zich als de legitieme erfgenaam van Freud beschouwde, aldus Berk, zijn de verschillen toch wel groot. Het Ik had in de Europese egopsychologie niet die centrale plaats, noch een dergelijke autonomie, en adaptatie was ook al geen doelstelling (Berk, 2009, 77-80).

Toch is daarmee nog niet helemaal duidelijk waar het precies om draaide. In feite gaat het om de relatie tot, om de rol en betekenis van de externe realiteit. In de benadering(en) van Freud waren het de interne processen die centraal stonden, waarbij de objecten figureerden als helpend of belem-

merend, maar secundair aan de behoeften (van het kind). ‘Involvement with objects remains secondary throughout life, because the quality of the relationship itself continues to derive primarily from the demands of the operative drive’ (Greenberg & Mitchell, 1983, 234). De realiteit speelde een geringe rol, het onbewuste en het Id golden als min of meer afgeschermd van de externe wereld. Greenberg en Mitchell stellen dan ook dat de speciale belangstelling voor het ego en de kracht van het ego te maken had met een hernieuwde belangstelling voor de realiteit (1983, 235). En in die beweging past het werk van Hartmann.

Berks veranderende evaluatie

Na deze al te summiere weergave valt op dat er een verschil is in de wijze waarop Berk de Hartmann-periode evalueert. Zo schrijft hij in zijn *Groepspsychotherapie* uit 1986 positief, althans zonder kritiek, over Hartmanns bijdrage. Hartmann, aldus Berk, werkt de bijdrage van Anne Freud gedegen uit en vestigt de aandacht op een vergeten aspect van het Ik, dat middels afweermechanismen niet alleen een dynamische, regulerende maar ook een adaptieve functie heeft (Berk, 1989, 112, 177). Maar in zijn *Handboek korte dynamische groepspsychotherapie* uit 2003 is de toon heel anders. De Hartmann-periode staat nu voor een al te dominant en machtig bolwerk, en de adaptatie à la Hartmann is een probleem voor de groepstherapie. Ik citeer een wat langere passage. Berk refereert aan kritiek van een Franse psychoanalyticus, Mannoni, en ver-

volgt: ‘Mannoni meent dat bij Freud “zich aanpassen” nooit een therapeutisch doel was, maar in de Amerikaanse psychoanalyse “moet iedereen zijn zoals de anderen, zodat we elkaar kunnen herkennen als aardige mensen”. Voor groepstherapeuten is dit idee relevant omdat groepen een grote pressie uit kunnen oefenen op groepsleden om zich te conformeren, terwijl het juist de bedoeling is om patiënten te helpen meer zichzelf te worden. Voor Alexander Wolf – een bekende Amerikaanse groepstherapeut – was die pressie tot conformeren die men in groepen aantreft, de reden om groepsdynamiek sterk negatief te beoordelen’ (Berk, 2003, 35). Hier gebeurt nogal iets met de lading van het woord ‘aanpassen’, het wordt ingeperkt tot conformeren aan, en die wijziging heeft bovendien kennelijk negatieve consequenties voor de groepsdynamische groepspsychotherapie. Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Het is, vervolgt Berk, een ‘éénpersoonspsychologie’ gebleven, en daarmee is het een conservatieve psychoanalyse gebleken! We zijn intussen doorgeschoven naar een ‘tweepersoonspsychologie’, te danken aan het werk van onder anderen Anna Freud, Margaret Mahler, en ook Otto Kernberg, mede onder invloed van of beter wellicht dankzij de objectrelatietheorie (Berk, 2003, 38). Zo zijn al geruime tijd de instanties uit het structurele model niet langer ‘antropomorfe structuren maar dynamische processen’ als neerslag van interpersoonlijke relaties (Berk, 2003, 39). Deze kritische toon vinden we ook in zijn geschiedenis uit 2009 (terwijl de episode in zijn geschiedenis in het losbladige hand-

boek geen enkele rol speelt; Berk, 1997). Want nadat Berk, zoals hiervoor aangegeven, een vergelijking maakt tussen de Europese en Amerikaanse egopsychologie, vervolgt hij met een paragraaf ‘Dogmatische opstelling’. In die korte paragraaf verwijt hij de Hartmann-groep orthodoxie. De Hartmann-groep kenmerkte zich door een formele en dogmatische opstelling, die zich kennelijk keerde tegen de objectrelatietheorie en tegen interpersoonlijke stromingen. De Hartmann-groep was rigide en hield strak vast aan de klassieke rol van de psychoanalyticus, en oordeelde dan ook dat velen niet orthodox genoeg waren. Bovendien, de Hartmann-groep accepteerde de groepstherapie niet, ‘terwijl de American Group Psychotherapy Association die in 1943 werd opgericht, juist voor het “psychoanalytisch model” gekozen had’ (hoe zich dat ontwikkelde beschrijft Berk in een volgende paragraaf; Berk, 2009, 80-81, 87-91).

Drie korte notities

Hoe moeten we deze kritische opmerkingen aan het adres van Hartmann plaatsen? Ik geef drie korte notities aan de hand van wat Greenberg en Mitchell over Hartmann schrijven (1983, 233-269). Zij dichten hem inderdaad een rol als conservator toe en baseren zich op zijn biografie. Hartmann is afkomstig uit een academisch milieu, terug te voeren tot in de zestiende eeuw; zijn grootvader aan moederszijde figureert nog in een geschrift van Freud als ‘een van de meest uitnemende Weense dokters’. Zijn

studie omvatte naast het medisch curriculum filosofie en sociologie (Max Weber). Hij ontwikkelde een diep respect voor en commitment met de heersende intellectuele traditie. Vanuit die houding benadert hij ook Freud, behoudend naar het verleden. Zijn schrijven leest als het werk van een ‘staatsrechtsgeleerde’. De grondwet is een gegeven, daar kan de rechtsgeleerde niet omheen. Maar interpretatie in het kader van onvoorziene situaties kan de impact van het document toch aanzienlijk doen veranderen. Dat is wat Hartmann deed met Freuds psychoanalyse (Greenberg & Mitchell, 1983, 237-238). Vaker gebruikte titels van zijn artikelen zijn in dit verband veelzeggend: commentaar op, notities bij dit of dat aspect van de psychoanalytische theorie.

Wat Hartmanns benadering van de objectrelatietheorie betreft is van belang hoe hij de moeder-kindrelatie bezag. Biologisch of sociaal, voortkomend uit de overlevingsdrang van het kind of de band tussen die twee? Voor Hartmann is het eerste doorslaggevend: de overlevingsdrift. De menselijke relatie is daaraan secundair. Zodoende blijven de persoonlijke karakteristieken van anderen in de wereld van het kind secundair (Greenberg & Mitchell, 1983, 242). Het is volgens Greenberg & Mitchell, derde notitie, Margaret Mahler die langzaam maar zeker in de richting van het tweede alternatief bewoog. Zij buigt het Hartmannse concept van de omgeving naar de ‘ordinary devoted mother’ tot wie het kind zich met zijn adaptieve capaciteiten wendt om spanning te reduceren (Greenberg & Mitchell, 1983, 282-283).

Visie op de realiteit

Zijn er meer aanwijzingen om Hartmanns visie te kunnen plaatsen? En is Berks kritiek te begrijpen? In zijn altijd nog lezenswaardige artikel uit 1970 gebruikt Roy Schafer een benadering vanuit de literaire kritiek om psychotherapeutische visies op realiteit te ‘classificeren’: de romantische, komische, tragische en ironische visie. (Berk kent blijkens zijn verwijzingen diverse artikelen van Schafer; een korte aanduiding van dit artikel is te vinden in zijn *Splinters* van maart 2007.) Heel kort: in de romantische visie is het leven een groot avontuur, in de komische visie staan optimisme, positief denken en zelfvertrouwen voorop, in het tragische staat het onoverkomelijke en onvermijdelijke voorop, terwijl de ironische visie bol staat van dilemma’s, paradoxen, tegenspraak en ambivalentie. Schafer behandelt Freud en ‘de psychoanalyticus’ onder het kopje van de tragische visie; dat is bij herhaling bevestigd, recent nog door Stroeken (2015,11; de Schutter, 2014, 45; en dus niet Freud als romanticus, zoals Berk in de genoemde *Splinters* lijkt te suggereren). En waar plaatsen we Hartmann dan? Dat is weliswaar niet het onderwerp van het artikel van Schafer, maar hij verwijst een aantal keren naar het werk van Hartmann, en gegeven de plaatsen waar hij dat doet kunnen we daaraan in mijn ogen toch iets ontleen over Hartmann. Het zal wellicht niet verbazen dat Hartmann vooral wordt aangehaald in het deel over de ‘tragische visie’. Ik moet me beperken tot korte bewoordingen. Is, zo

suggereert Schafer, het genetisch gezichtspunt op zich al niet een aanduiding voor een tragisch visie op de realiteit? Een tragische visie in de psychoanalyse is gericht op fixatie, verdringing, regressie en herhaling, castratie, streng superego, en altijd weer aanwezige conflicten tussen Id, Ego en Superego. Dat is tamelijk typerend gebleken voor de Hartmann-groep. Maar sterker nog is de volgende uitspraak van Hartmann, die Schafer aanhaalt nadat hij gesteld heeft dat de psychoanalytische visie sterk tragisch en ironisch is gekleurd: ‘[A] healthy person must have the capacity to suffer and to be depressed’ (Schafer, 1970, 295). Mijn vraag zou nu zijn: waar staat Berk in deze? Hoe zou hij zichzelf typeren? In de al genoemde *Splinters* laat hij zich daar niet over uit. Maar ik zou toch willen suggereren dat hij in zijn visie op de groepspsychotherapie te optimistisch is om een diepgeworteld tragicus te kunnen zijn. Of: ‘All sorrows can be borne if you can put them into a story or tell a story about them’ (Karen Blixen geciteerd door de Schutter, 2014, 88). Intussen worden onze indrukken van Hartmann bevestigd: een orthodox man, psychoanalyticus van het (vermoedelijk) tragische type.

Van eenpersoons- naar tweepersoonspsychologie

Het woord ‘eenpersoonspsychologie’ viel. Berk doelt daarmee op de belangrijke verschuiving die plaatsvond in de ontwikkeling van de egopsychologie. De Wolf noemt de lezing van Evelyn Swaber uit 1997 het

markeringspunt als het gaat om de overgang van de eenpersoonspsychologie naar de tweepersoonspsychologie: een paradigmawisseling (de Wolf, 2009). De essentie van deze ‘tweepersonenpsychologie’ (in het Engels ‘one person’ en ‘two person’) is dat betekenis ontstaat, zich ontvouwt in een relatie. Het gaat om de patiënt, de behandelaar en de interactie tussen beiden in het verlenen en vinden van betekenissen. En dat brengt ons bij de meest fundamentele vraag als gaat om visie op (groeps)therapie en de persoon van de patiënt en de persoon van de behandelaar. Is de relatie met de ander nu secundair (het kind moet gerustgesteld worden, het driftmodel) of is de relatie met de ander primair als drijfveer voor ons doen en laten (‘in den beginne is de relatie’, Buber)? Is het niet zo dat er altijd iemand met mij begonnen is? Althans, dat zou mijn overweging zijn in deze.

Evelyn Swaber liet in haar indrukwekkende lezing aan de hand van een casus zien hoe haar ziekte (kanker) en het daar aanvaankelijk niets over zeggen (met alle twijfels van dien) doorwerkte in de therapie, vooral in haar perceptie van en in er (niet voldoende) zijn bij de patiënte. En dan vertelt de patiënte dat haar moeder huidkanker had, met alle angst die dat opriep, maar er werd niet over gesproken... (Swaber, 1998). Dan besluit Swaber iets te vertellen over haar eigen toestand. Niet langer de louter spiegelende rol van de therapeut dus, maar een vernieuwend idee over neutraliteit en abstinentie. ‘Het idee van de therapeut als een spiegel is zelfs in de psychoanalyse achter-

haald’ (Berk, 1988, 13). Weer zo’n ontwikkeling waar Berk graag de vinger op legt.

De clou

Maar nu de clou. Wat is er ‘onderweg’ gebeurt, waardoor Berk de Hartmann-periode in een veel kritischer daglicht is gaan stellen? Kennelijk was dat niet op basis van de bronnen die we tot nu toe tegenkwamen; die waren Berk (al lang) bekend. Trouwens, Schafer, die Berk klaarblijkelijk uit zijn artikelen goed kende, blijft positief over Hartmann en verbaast zich over de negatieve houding jegens zijn werk. De verbastering van ‘aanpassing’ naar ‘conformereren’ noemt hij een geval van ‘oppervlakkig lezen’ (Schafer, 1997, 4). Maar, zo schrijft hij even later, de tijd voor een alomvattende psychoanalytische theorie (het streven van Hartmann) is voorbij. Dat is de typische overgang van de moderne naar de postmoderne tijd; Schafer is er niet rouwig om, en Berk ook niet trouwens. Hartmann geloofde nog wel in die alomvattende theorie (Schafer, 1997, 20).

Maar Schafer is niet de bron van de verandering in Berks visie op de Hartmann-periode, althans niet de bron waarnaar hij verwijst. Die bron is het boek van Martin S. Bergmann uit 2000, getiteld: *The Hartmann Era*. Dat is de bron waar hij vanaf 2003 uit put. Het boek is een congresbundel, met een groot hoofdstuk van Bergmann zelf, die naast zijn kritiek zijn bewondering voor Hartmann niet onder stoelen of banken steekt, en een aantal kortere bijdragen van ongetwijfeld bekende

analytici waaronder Otto Kernberg. En inderdaad, hier vallen de krasse, kritische woorden die Berk heeft verwerkt. Overigens niet alleen maar kritische woorden. Bergmann begint uitgebreid met de lof van de al genoemde en, zoals we zagen, toch ook kritische Schafer tijdens wat men zou kunnen noemen de hoogtijdagen van de Hartmann-periode, de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Maar in die periode begint ook de kritiek. De Hartmann-aanhangers konden de overgang naar de roerige 'sixties' niet maken, de jongere generatie met Kernberg, Kohut en anderen kon dat wel. Kernberg, een van de deelnemers, is zeer kritisch. De theorie stond voorop, met een evident gebrek aan klinische toepassing. Maar ook het ontbreken van enige referentie aan de gebeurtenissen in Europa in de eerste helft van de vorige eeuw is volgens Kernberg illustratief voor de 'splendid isolation' van het hele systeem. Het leek alsof datzelfde systeem op gezag geloofd moest worden, terwijl de jongere generatie, geconfronteerd met zwaardere psychopathologie, er weinig mee kon. Zijn ideeën over adaptatie missenden de klinische realiteit, heet het. Hartmann deed opzettelijk aan het negeren van ontwikkelingen in het internationale debat; Kernberg gebruikt om dat te typeren het Duitse woord *totschweigen*.

Desondanks stelt een van de deelnemers dat er meer van Hartmanns werk is blijven leven dan men zich realiseert. En toch, het was een autoritair systeem, 'of almost a religious orthodoxy' (Bergmann, 2000, 237). Daar was Berk kennelijk gevoelig

voor. Er is niet één theorie, net zo min als er één groepspsychotherapie is. Dat typeert zijn werk ook meteen, altijd een veelheid aan theorieën, niet uit geleerdheid zozeer, maar uit noodzaak. Hoe zou het anders kunnen?

Op zoek naar de bron

Ik moet mijn beschouwing afbreken, er is voldoende gezegd over wat de Hartmann-periode kennelijk betekent in de analyses van Berk. Maar het kan de lezer niet ontgaan dat van het één het ander komt, en er dus nog helemaal geen eind aan is.

Als ik er vanuit ga dat het fragment dat wij bespraken en de aanpak daarvan door Berk typerend is voor zijn werkwijze, dan blijkt daaruit dat hij zeker niet zichzelf alleen maar is blijven herhalen in een volgende samenvatting van wat er te leren valt over groepstherapie. Hij heeft kennelijk voortdurend de literatuur die hij kende bijgehouden en waar nodig zijn weergave bijgesteld. Maar ook de nieuwe literatuur hield hij in het vizier. Als voornaamste voorbeeld daarvan geldt zeker het onderzoek dat bijvoorbeeld in zijn boek uit 1986 nog nauwelijks een rol speelde, maar ook dat hij eerdere teksten op onderdelen en details kon herkennen, zoals zijn teksten over Hartmann en de zijnen. Dat is niet alleen knap maar ook inspirerend te noemen.

Het overzicht dat hij had en waaraan hij dus kennelijk bleef werken stelde hem ook in staat om 'verschillen en variaties' in de Nederlandse groepspsychotherapie te plaatsen in het licht van die literatuur, waar-

mee hij zijn hoorders/lezers uitdaagde om zichzelf te situeren aan de hand van thema's uit de dagelijkse praktijk. 'Ik hoop dat ik u aan het denken gezet heb over wat u in uw groepstherapieën doet' (Berk, 1998). Of, zoals aan het eind van zijn overzicht uit 2007: 'Ik hoop dat u net zo nieuwsgierig bent als ik hoe het verder zal gaan' (Berk, 2008).

De thema's traditionalisme en orthodoxie kwamen voorbij. Want mij daaraan opvalt, is zijn streven om de eigenheid van de groepspsychotherapie (-ën; meervoud!) staande te houden tegenover de psychoanalyse. Hij zet zich vaker af tegen wat hij noemt de conservatieve psychoanalyse. Dat geldt niet alleen de Hartmann-groep. In zijn 'Verschillen en variaties in de groepspsychotherapie', een lezing die hij hield tijdens het jubileumcongres van de NVGP in oktober 1997 (Berk, 1998), komt dat thema ook voor, maar dan voor de Nederlandse situatie. Een citaat: 'Men ziet zelden dat de psychoanalytische groepspsychotherapie beperkt wordt tot openleggende groepspsychotherapie, zoals onze Vereniging dat vroeger deed. Ik had toen wel eens de indruk dat men bij ons een karikatuur van de psychoanalyse aantrof. De therapeut zat neutraal en abtinent in zijn groep, vroeg naar gevoelens, en interpreteerde zoals hij dacht dat het hoorde. Het deed me denken aan Afrikaanse dansen waarin zwarte mensen op een potsierlijke wijze de blanke postbode, jachtopzieder en de sergeant in hun dans uitbeelden. Ons referentiekader was een soort totem. Het moest aanbeden worden maar niemand

wist precies wat het inhield. Je hoorde collega's wel eens twijfel uitspreken of ze wel voldoende zuiver in de leer waren' (Berk, 1998, 6). Hier treffen we alle elementen opnieuw aan, tot en met de religieuze verering van het totemistisch mysterie (ongetwijfeld een verwijzing naar Freud!). En in zijn laatste lezing tijdens het jubileumcongres in 2007 heette het opnieuw: 'De Hollandse rechtlijnigheid over het groepsdynamisch-psychoanalytisch referentiekader heeft de vereniging geen goed gedaan. De merkwaardige dogmatische Nederlandse geest speelde ook de NVGP-besturen parten' (Berk, 2008).

Ik zou dus wel meer willen weten over deze anti-orthodoxe, anti-traditionele attitude van Berk. Gaat dat bijvoorbeeld terug op zijn lidmaatschap van het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap in plaats van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, de 'rekkelijken' versus de 'preciezen', om een ander Nederlands fenomeen te gebruiken? Brinkgreve heeft het in haar studie over de psychoanalyse in Nederland over het 'anti-karakter' van het Genootschap, al paste het Genootschap zich in de loop van de jaren ook weer aan (Brinkgreve, 1984, 209). Heeft Berk het daar opgedaan? Of gaat het nog verder terug? Dat zou ons steeds meer brengen bij de biografie van Berk. Daarover ben ik echter niet geïnformeerd.

Literatuur

Bergmann, M.S. (Ed.) (2000). *The Hartmann Era*. New York: Other Press.

- Berk, T.J.C. (1986). *Groepstherapie. Theorie en techniek*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Berk, T.J. C. (1997). Een geschiedenis van de groepspsychotherapie. In T.J.C Berk, M. el Boushy, T.A.E. Hoijtink, G.H. te Lintelo, C. Missiaen, M.F. van Noort (red.), *Handboek Groepspsychotherapie* (pp. V1 1-94). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Berk, T.J.C. (1998). Verschillen en variaties in de groepspsychotherapie. *Groepspsychotherapie*, 32, 5-20.
- Berk, T.J.C. (2003). *Handboek korte dynamische groepstherapie*. Utrecht: de Tijdstroom.
- Berk, T.J.C. (2007). Splinters. Facetten van groepsdynamiek. *Groepen*, 2, 65-73.
- Berk, T.J.C. (2008). Een bruikbaar verleden. *Groepen*, 3, 18-28.
- Berk, T.J.C. (2009). *Groepstherapie, toen en nu*. Uitgave in eigen beheer.
- Brinkgreve, Ch. (1984). *Psychoanalyse in Nederland*. Amsterdam: Synopsis.
- Greenberg, J.R. & Mitchell, S. A. (1983). *Object Relations in Psychoanalytic Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Huprich, S.K. (2009). *Psychodynamic Therapy. Conceptual and Empirical Foundations*. New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Kinet, M. (2009). Een Berk met andere takken? De psychoanalytische grondregel vs de groep. In M. Kinet (red.), *De groep in psychoanalyse* (pp.309-338). Antwerpen: Garant.
- Schafer, R. (1970). The psychoanalytic vision of reality. *The International Journal of Psychoanalysis*, 51, 297-297.
- Schafer, R. (1997). *Tradition and Change in Psychoanalysis*. London: Karnac Books.
- Schutter, D. de (2014). *Het catastrofale. Essays over eindigheid*. Zoetermeer: Uitgeverij Klement.
- Stroeken, H. (2015). *Tussen weten & niet weten. Ervaringen van een psychoanalyticus*. Amsterdam: Uitgeverij Sijbolet.
- Swaber, E. (1998). 'Travelling affectively alone'. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 46, 1045-1065.
- Verhagen, P.J. & Berk, T. (2000). Intervisie. *Psyche & Geloof*, 11, 190-197.
- Verhagen, P.J. (2011). Berk en een 'bruikbaar verleden'. *Groepen*, 6, 54-62.
- Wolf, M.H.M. de (2009). *Inleiding in de psychoanalytische psychotherapie. Ontwikkeling, psychopathologie, diagnostiek en behandelvormen*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.